

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

ВСЯ СИЛА ТАЛАНТУ І ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ НА СЛУЖБІ ВІТЧИЗНІ. ДО 70-РІЧЧЯ АКАДЕМІКА НАН УКРАЇНИ С.І. ПИРОЖКОВА

Історія української демографії ще не написана. Це буде історія людей, які цю науку творили.

Однією з яскравих постатей серед людей, які самовіддано працювали і працюють над становленням і розвитком української демографії є віце-президент НАН України академік Сергій Іванович Пирожков, якому 20 червня 2018 р. виповнилося 70 років. Символічно, що ювілей С.І. Пирожкова співпав зі 100-річчям від року заснування Демографічного інституту ВУАН – першої у світі академічної демографічної інституції. Ліквідовану 1938 року установу було відновлено у складі НАН України у 2002 р. зусиллями академіків С.І. Пирожкова та Е.М. Лібанової як Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи.

Розпочавши свій славний трудовий шлях в Інституті економіки АН України на межі 1960—1970-х років, С.І. Пирожков своєю наполегливою і самовідданою працею послідовно і впевнено досяг висот у науці і на державній службі. У сфері його професійних інтересів, окрім демографічних, були питання стратегічного розвитку, національної безпеки та дипломатії України. Це була самовіддана праця на благо Української держави та її народу.

Народився С.І. Пирожков 20 червня 1948 р. у місті Києві в дружній сім'ї Івана та Людмили Пирожкових. По батьківській лінії Сергій Іванович походить зі знатного бурятського роду. Його дід Ілля – неординарна постать — був вельми успішним підприємцем, відомим меценатом освіти у Бурятії. За його ініціативи на початку 1860-х років там створено першу іноземницьку школу, яка згодом набула статусу педагогічного училища.

Спостережливість, розум, наполегливість у досягненні мети успадкував і його син Іван Пирожков, народжений 1905 року. Іван Пирожков успішно закінчив Ленінградську військово-повітряну академію, здобувши спеціальність механіка з обслуговування літаків. Воював на фронтах Другої світової війни. У повоєнні роки волею долі опинився у Києві і знайшов родинне щастя на українській землі. Але пережите

у грізні воєнні роки далось взнаки, тяжка невиліковна хвороба вкоротила віку. Іван Пирожков помер, коли його синові Сергію виповнилося 10 років.

Мати Сергія Івановича походить із української родини Волошків: його дід Степан Трохимович народився у багатодітній сім'ї на Житомирщині. Завдяки обдарованості і наполегливості Степан Волошко екстерном здобув середню освіту, а потім отримав вищу освіту у Харківському фінансово-економічному інституті і тривалий час працював у банківській сфері. Дід Степан був для Сергія родинним наставником і опікуном.

Після смерті батька Сергій інакше став сприймати світ. Батькова настанова «Вчись синку, вчись» скерувала його життєві орієнтири. Ці слова закликали до дії, спонукали отримати гарну освіту і виконати цю настанову. Після успішного закінчення школи постало питання: де продовжити навчання? За порадою дідуся Сергій обрав Київський інститут народного господарства.

Швидко минули чотири роки студентського життя і Сергій, отримавши червоний диплом за спеціальністю «статистика», вирішив вступити до аспірантури рідного інституту. Обираючи тему дисертаційного дослідження він зупинився на демографічній проблематиці, якою зацікавився зі студентських років. Демографія стала для нього живою наукою, наукою про людей і для людей.

У творчому злеті промайнули три роки аспірантського життя і в 1973 році він успішно захистив кандидатську дисертацію на тему «Аналіз вікової структури населення і закономірності її формування».

Січень 1974 року став знаковим не лише тим, що засвідчив початок трудової біографії С.І. Пирожкова на посаді молодшого наукового співробітника відділу демографії Інституту економіки АН України, але й початок тривалого творчого періоду. Події розгорталися стрімко. Не минуло й двох років, коли новий директор Інституту економіки АН України, член Президії АН УРСР академік І.І. Лукінов запропонував йому організувати діяльність Відділення економіки Академії наук. Так Сергій Пирожков опинився у Президії АН України, яку (за винятком кількох років роботи на державній, у тому числі дипломатичній, службі) не полишає і нині.

Високі ділові якості та набутий досвід стали переконливою підставою для призначення С.І. Пирожкова у 1979 р. на посаду вченого секретаря Секції суспільних наук Академії, що передбачало значне розширення обсягу функціональних обов'язків й підвищення рівня відповідальності. Він успішно впорався із непростими завданнями, що постали перед ним як вченим секретарем Секції суспільних наук і заступником завідувача Науково-організаційного відділу.

«П'ятнадцять років роботи в апараті Президії Академії наук України промайнули як ясний день, — згадує ювіляр, — ця робота була дарунком долі, що приніс у моє життя науково-організаційний набуток і, що найцінніше, — товариське та творче спілкування з унікальними постатями в науці». Особливе місце у житті С.І. Пирожкова належить президенту НАН України академіку Б.Є. Патону, академікам І.І. Лукінову і Ю.М. Пахомову. Академік І.І. Лукінов став науковим «хрещеним батьком» академіка С.І. Пирожкова.

1990 року Сергій Пирожков полишає роботу у Президії Академії наук і повертається в Інститут економіки, інтенсивно працює над завершенням докторської дисертації. Протягом року закінчує її підготовку і в червні 1991 успішно захищає в Інституті соціології АН СРСР за спеціальністю «економіка народонаселення і демографія». Це була перша в Україні докторська дисертація за такою спеціальністю.

Після набуття Україною незалежності перед владними структурами постала необхідність формування стратегії розвитку нової держави з урахуванням внутрішньої і зовнішньої ситуації. Згідно з ідеєю Президента АН України академіка Б.Є. Патона було ухвалено рішення про створення в системі Академії наук Інституту стратегічних досліджень, а директором-організатором цієї інституції став С.І. Пирожков. У березні 1992 р. Президент України Л.М. Кравчук своїм указом перетворив цю академічну інституцію у Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України. І з того часу до жовтня 1996 р. Сергій Іванович очолював цю установу, яка була його зусиллями сформована як провідний науковий центр стратегічних досліджень держави.

Літо 1997 р. внесло корективи у життя Сергія Івановича, якому довелося очолити новоутворений Національний інститут українсько-російських відносин при Раді Національної безпеки й оборони України (НІУРВ). Інститут активно розвивався, розширюючи сферу своїх досліджень та розробок, став однією з базових інформаційно-аналітичних складових у системі підготовки ключових державних рішень з означених питань.

2001 року НІУРВ був перетворений у Національний інститут проблем міжнародної безпеки при раді Національної безпеки й оборони України (НІПМБ), директором якого залишився С.І. Пирожков. Під його орудою НІПМБ досить швидко перетворився на авторитетну наукову установу, відому широкому колу фахівців та експертів у сфері міжнародної політики та відносин не тільки у нашій країні, але й далеко за її межами. Визнанням інтелектуального забезпечення системи національної безпеки та оборони, а також особливої ролі у цьому його директора, стало призначення Сергія Івановича заступником секретаря Ради національної безпеки і оборони України (РНБОУ).

Секрет затребуваності академіка С.І. Пирожкова українською владою в усі роки – від Президента Л.М. Кравчука до Президента П.О. Порошенка включно – полягає не тільки в його послідовній громадянській позиції, яка адекватна стратегічним інтересам української нації, а й у високому професіоналізмі і особистих рисах. Однією з причин успішної діяльності С.І. Пирожкова на різних посадах і у різних сферах є те, що його діяльність повсякчас ґрунтується на міцному науковому фундаменті, мурованому ним власноруч.

Аналізуючи становлення і діяльність провідних українських науково-аналітичних центрів при Президентові України і РНБОУ, очолюваних академіком С.І. Пирожковим, потрібно констатувати, що вони стали дієвими підрозділами у формуванні офіційної політики, визначенні економічного і духовного поступу України. Керуючи цими аналітичними інституціями Сергій Іванович ініціював розвиток для української науки нової галузі знань – стратегічних досліджень, що синтезують важливі аспекти розвитку суспільства у контексті захисту національних інтересів держави, народу, особистості. Завдяки цьому сформувалася наукова школа академіка С.І. Пирожкова у вказаній галузі.

2002 рік видався знаменним для академіка С.І. Пирожкова і всієї спільноти українських демографів: на кінець восторжествувала історична справедливість щодо демографії – «цариці всіх наук», заобразним висловом М.В. Птухи. Після «непочутих» владою обґрунтованих пропозицій М.В. Птухи (1958) та В.С. Стешенко (1966, 1973 і 1982 рр.) щодо відновлення діяльності безпідставно закритого у 1938 році Інституту демографії, представники молодого покоління українських демографів С.І. Пирожков і

Е.М. Лібанова домоглись позитивного рішення. І восени 2002 року розпорядженням Кабінету Міністрів України та постановою Президії НАН України в системі Академії було створено Інститут демографії та соціальних досліджень. Директором-організатором Інституту було призначено академіка С.І.Пирожкова, який очолював цю академічну установу до 2007 р.

Демографія для Сергія Івановича – це поклик душі. І чим би не доводилося займатися Сергію Івановичу Пирожкову після 2007 р., у полі його зору постійно були турботи щодо діяльності його дітища – Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України.

Нині Інститут є єдиною профільною науково-дослідною установою НАН України, яка спеціалізується на системних дослідженнях проблем демографічно-соціального розвитку, моделює новітні тенденції демографічної динаміки, розробляє комплексні демографічні прогнози та концептуальні засади державної соціально-демографічної політики.

Науковий доробок ученого, досвід у вирішенні міжнародних питань, набутий у РНБОУ, і особисті якості ювіляра стали у пригоді на посаді Надзвичайного і Повноважного Посла України в Республіці Молдова. Упродовж майже восьми років перебування на дипломатичній службі Сергій Іванович вміло використовував багаторічний досвід організації та проведення наукових досліджень для успішного вирішення міжнародних проблем, налагодження ділових контактів з партнерами, підтримки українських громад в Республіці Молдова і молдовських громад в Україні. Посол України у РМ здобув заслужену повагу і авторитет у дипломатичному корпусі, владних та наукових колах країни.

2015 року Сергій Іванович повернувся в Україну і за результатами виборів увійшов до складу Президії НАН України як віце-президент і Голова секції суспільних і гуманітарних наук НАН України. Нині, перебуваючи на цій посаді, Сергій Іванович предметно цікавиться сферами соціо-гуманітарного розвитку країни, сучасними глобальними проблемами і геополітичними викликами, що постають перед нашою країною.

Науковий і організаційний таланти академіка С.І. Пирожкова яскраво розкрився на посаді віце-президента НАН України: він зумів активізувати роботу установ та відділень секції, спрямовану на дослідження широкого спектра проблем консолідації українського суспільства, перспектив цивілізаційного розвитку України, розроблення дієвих механізмів протидії антиукраїнській пропаганді, вивчення процесів інтеграції України у європейський політичний, економічний, науковий і соціокультурний простір.

Існують дві категорії вчених: універсали, які прагнуть розширити предмет своєї науки, і дослідники, які зосереджують зусилля на конкретних питаннях. Марна річ – вирішувати, хто з них потрібніший, усі вони сприяють розвитку науки. Але академіка С.І. Пирожкова не можна зарахувати до однієї з цих категорій: у його науковій творчості періоди вузької спеціалізації заступали часи, коли він вибудовував цілісну картину демографічної науки. І саме тоді народжувались ідеї, що випереджають час, є своєрідним проривом у майбутнє. Адже йому притаманні важливі дослідницькі риси: широта світогляду, висока працездатність та наукова проникливість, уміння докопатися до суті речей та явищ, значний багаж теоретичних знань і бачення можливостей використання наукових розробок у практичних цілях. Багато важать і особисті риси характеру ювіляра: вміння поважати чужу думку, відкритість, доброзичливість, порядність і коректність.

Перу Сергія Івановича належить понад 450 праць, що увійшли до скарбниці світової і вітчизняної демографічної науки. Вважається, що творчий доробок вченого не можна оцінювати тільки на основі того, що ним особисто написано і опубліковано. Результати його творчої наукової діяльності відобразились не тільки у написаних ним працях, вони позначились на всій науково-організаційній і науково-практичній діяльності керованих ним наукових колективів. А в цьому плані діяльність академіка Пирожкова була унікальною: протягом 1991—2002 рр. він став директором-організатором двох академічних наукових установ та трьох інститутів стратегічного спрямування при Президентові України і РНБО України.

Академік НАН України С.І. Пирожков є одним із визнаних лідерів вітчизняної науки про народонаселення, здобутками якого гідно продовжені традиції славних попередників — когорти демографів міжвоєнного періоду і шістдесятих років ХХ століття. Праці Сергія Івановича у царині демографії слугують фундаментом нового напрямку демографічних досліджень — теорії потенціалізму, на базі якого і виникла наукова школа С.І. Пирожкова. Потенціалізм як самостійний науковий напрям ґрунтується на оцінці багаторівневих можливостей, закладених у демографічній системі, які, за певних умов можуть бути реалізовані як об'єктивна реальність. У рамках цієї теорії учений розробив основи концепції трудового потенціалу населення як багатовимірної категорії людського ресурсу, обґрунтував його структуру, яка складається із трьох взаємозв'язаних підсистем: демографічної, соціально-економічної та соціально-психологічної. З позиції потенціалізму розроблено підходи до оцінки трудового потенціалу, розкрито методи багатовимірної математичної демографії з метою оцінювання соціально-демографічного аспекту формування трудового потенціалу населення. Важливим напрямом наукового пошуку в області економічної демографії, який дасть змогу сформуванню необхідні цільові орієнтири соціально-економічного розвитку є застосування потенціального підходу до формування і використання трудового потенціалу. Серед інструментів кількісної оцінки трудового потенціалу — економічні піраміди виробництва та споживання й економічні таблиці смертності, які вперше в Україні розробив і використав С.І. Пирожков.

Ще одним новаторським напрацюванням засновника даної наукової школи є цикл робіт, присвячених дослідженню взаємозв'язку формування вікової структури та режиму відтворення населення з демографічним та економічним розвитком. Сергій Іванович розробив систему показників, які характеризують щільність, інтенсивність і напрям відхилення фактичної вікової структури населення від її стабільного еквівалента. З метою глибшої оцінки основних закономірностей відтворення населення С.І. Пирожков увів в арсенал аналізу винайдений ним критерій інстабільності (нестійкості) демографічної системи, завдяки якому можна виділити сукупний і роздільний вплив ендогенних і екзогенних груп чинників. Під інстабільністю учений розуміє вихідний пункт аналізу демографічної системи, за якого має місце порівняльна оцінка певного елемента системи з імовірною (модельною) конструкцією. Вивчення інстабільності вікової структури дає змогу значно наблизитися до розробки комплексного критерію стану демографічної системи.

Наукові ідеї С.І. Пирожкова з цієї проблеми розвинули Д. Едієв, А. Рубінов та Н. Чистякова.

Окрім названих основних напрямів дослідницької роботи академіка С.І. Пирожкова на ниві демографії до кола його наукових інтересів входив ще ряд актуальних питань із інших розділів демографічної науки.

Сергій Іванович активно займається історичною демографією. Одним із перших він долучився до вивчення «білих плям» демографічної історії нашої країни у першій половині ХХ століття, зокрема до оцінювання втрат населення внаслідок соціальних катаклізмів. Ґрунтовно проблему обчислення демографічних втрат України висвітлено у монографії «Смертність та причини смерті населення України у ХХ сторіччі», підготовленій ювіляром спільно з видатними французькими демографами Ф. Месле і Ж. Валленом у 2003 р.

У процесі історико-демографічних досліджень С.І. Пирожков започаткував вивчення проблеми катастрофізму у демографічній сфері, вийшов на відкриття феномену хвилеподібності демографічних процесів, з'ясував природу поняття розривності еволюції демографічного переходу в Україні.

Працюючи у науково-аналітичних центрах при Президентові України і РНБО Сергій Іванович очолював масштабну роботу в галузі прогностики. Однак це було не розроблення окремих функціональних прогнозів, а створення комплексної стратегії розвитку України, яка потребувала напрацювання аналітичних прогнозних підходів до питань стратегічного, геополітичного, соціально-політичного, військово-політичного та духовного розвитку України. А це — генерування нових ідей, здатних забезпечити наукове передбачення та вироблення стратегій розбудови державності України покладалося в основному на академіка С.І. Пирожкова. Водночас Сергій Іванович приділяв увагу створенню функціональних демографічних прогнозів. У середині 1970-х років він брав активну участь у розробці прогнозу чисельності та вікового складу населення України на період до 2000 року, а в 1990-х роках — на період до 2025 і 2050 років.

Досліджував Сергій Івановичі проблеми міграції населення, розкривши у відповідних працях широкий спектр питань щодо міграційного руху населення України, Росії, країн Європи. Праці з міграційної проблематики уособлюють внесок С.І. Пирожкова у дослідження детермінант трудової міграції населення України в Росію, проблем нелегальної міграції та взаємозв'язків міграційної рухливості населення і особливостей прикордонного режиму та його регулювання, питань формування міграційної політики України в сучасних умовах. Ці питання С.І. Пирожков розглядає не лише із суто демографічної точки зору, а із позицій досягнення національної безпеки нашої країни, пов'язуючи їх зі стратегією соціально-економічного розвитку.

У науковому доробку Сергія Івановича й роботи з динаміки чисельності населення України, розглянутої у широкому соціально-економічному контексті: у зв'язку із проблемами людського розвитку в цілому, питаннями, що стосуються реформування соціальної сфери, а також викликами і обмеженнями, які нині породжує демографічний фактор щодо можливостей забезпечення сталого економічного розвитку.

Академіка С.І. Пирожкова вирізняє шанобливе ставлення до наукової спадщини талановитих статистиків-демографів міжвоєнного періоду. Ще на початку своєї творчої діяльності Сергій Іванович досліджував життєвий шлях та творчість неординарних постатей — керівників відділу переписів населення ЦСУ-ЦУНГО СРСР В.Г. Михайловського і О.А. Квіткіна. За результатами наукової розвідки він підготував біографічні нариси про цих людей, які стали зразковими для такого виду демографічних сюжетів. А його результати вивчення історії економічної та демографічної думки в Україні у міжвоєнний період були опубліковані як розділ тематичної монографії Інституту економіки АН УРСР.

Сергій Іванович брав участь у підготовці «Демографического энциклопедического словаря» (Москва, 1985). Видань такого гатунку на той час не мала жодна

країна. Для цієї фундаментальної праці він написав 10 статей про демографічні індикатори.

Навіть побіжний аналіз творчості, науково-організаційної та політичної діяльності ювіляра засвідчує, що Сергій Іванович Пирожков — видатний український демограф. У його професійному становленні значну роль відіграли Б.Є. Патон, І.І. Лукінов, Ю.М. Пахомов, Й.С. Пасхавер, В.С. Стешенко, А.Л. Перковський, В.П. Піскунов, А.Г. Вишневський, Є.М. Андреев, Г.Л. Сафарова, С.Є. Щербов, Ф. Месле, Ж. Валлен і багато-багато інших видатних наших сучасників. Особливе місце у творчому житті С.І. Пирожкова посідає академік Е.М. Лібанова, його соратниця і одностудець у справі розбудови української демографії.

Вітчизна заслужено пошановує свого вірного сина, який самовіддано служить їй, стоїть на сторожі її національних інтересів і безпеки. Багаторічна плідна діяльність академіка С.І. Пирожкова відзначена численними нагородами. Він нагороджений Орденом «За заслуги» II і III ступенів. За цикл наукових праць з проблем дослідження трудового потенціалу він одержав премію НАН України імені М. Туган-Барановського (1996). За створення науково-методологічних засад системи національної безпеки України академік С.І. Пирожков (у складі авторського колективу) у 2002 р. удостоєний Державної премії України в галузі науки і техніки.

Про високий авторитет С.І. Пирожкова у вітчизняних і зарубіжних наукових колах переконливо свідчить обрання його дійсним членом НАН України, членом Світової та Європейської асоціації народонаселення (1993), Міжнародної асоціації з наукового дослідження населення, Міжнародного інституту стратегічних досліджень (Лондон, 1996), почесним професором Пекінського інституту міжнародних порівняльних досліджень (1997) і почесним доктором академії наук Республіки Молдова.

А життя триває, спрямовуючи увагу на нові виклики часу. Академік С.І. Пирожков, як завжди, у вірі історичних подій, на вістрі суспільного інтересу. Нині він сповнений масштабних планів — особистих та як віце-президент НАН України — для розвитку української соціогуманітаристики.

Цінуймо мудрість! Адже там, де справжній талант, немає старості. Тож зичимо Вам, дорогий Сергію Івановичу, молодецького здоров'я, сімейного благополуччя та творчих звершень у царині української демографії задля розквіту Незалежної України.

Колектив Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України